

Roland Terborg i Laura García Landa (coord.). **Muerte y vitalidad de lenguas indígenas y las presiones sobre sus hablantes**. México: Universidad Nacional Autónoma de México, 2011, 285 pàgines. ISBN 978 607 02 2572 7

Pere Comellas Casanova*

Sovint la motivació última de la recerca en llengües amenaçades és —i ningú no se n'amaga— revertir processos de substitució i buscar fórmules de revitalització. Aquest és el cas del llibre organitzat per Terborg i García Landa sobre un grapat de llengües indígenes de Mèxic: «nuestro propósito es contribuir a una planificación del lenguaje que tenga como objetivo el mantenimiento de las lenguas indígenas en México» (p. 18). Cadascun dels diferents capítols correspon a l'estudi d'una comunitat de parlants on hi ha present com a mínim una llengua històrica, actualment en contacte amb el sobrevingut castellà. Tots es basen en treball de camp i utilitzen recursos metodològics iguals o molt semblants per tal de tenir alhora una descripció de la situació lingüística local i la possibilitat d'establir comparacions entre diferents tipus de comunitat i diferents llengües. Així, sis de les vuit situacions analitzades fan servir exactament el mateix qüestionari de recollida de dades, i les altres dues n'utilitzen un de prou semblant perquè, si no en tots els ítems sí en la majoria, la comparació continuï sent possible.

També l'enfocament teòric és el mateix en tots els casos: el model anomenat ecologia de pressions, desenvolupat pels coordinadors del volum —Roland Terborg i Laura García Landa, vinculats a la UNAM— a partir de les idees d'ecologia lingüística i de pressió, o força que contribueix a configurar aquest entorn. Els autors creuen convenient subratllar que no usen un concepte d'ecologia sinònim d'equilibri estàtic, sinó ben al contrari: «Partimos del supuesto de que una ecología siempre está en movimiento y consiste de un proceso de dinámica de fuerzas, a veces en contradicción y otras en coincidencia» (p. 36). Les forces o pressions interactuen en un «estat del món» i contribueixen, doncs, a formar un cert ecosistema. Per això les preguntes fonamentals que es fa aquest model són: «cómo surgen y cómo cambian las presiones? ¿Cómo podemos clasificar las diferentes presiones?» (p. 36).

Darrere de qualsevol pressió hi ha un interès. No hi ha pressions universals, com tampoc no hi ha interessos universals. Una determinada pressió, originada en un interès, pot ser molt forta (tenir molta capacitat d'empènyer a certa

* Pere Comellas Casanova, GELA, Universitat de Barcelona.

acció) o molt feble segons qui l'experimenta. Un interès, doncs, pot generar una pressió que empeny a una acció, que al seu torn tendirà a modificar l'estat del món i a afectar interessos, cosa que motivarà el sorgiment de noves pressions. Qualsevol persona actua sota l'efecte de múltiples pressions simultànies, i la relació entre interès, pressió i acció no és en absolut automàtica. Per exemple un interès pot no generar pressió, quan l'estat del món no li oposa cap resistència, i començar a generar-la si l'estat del món canvia i ja no el satisfà. Un exemple corporal que els autors posen per explicar aquest esquema és el de la respiració. La necessitat —l'interès més bàsic— de respirar no es manifesta en una pressió en condicions atmosfèriques normals i, per tant, es converteix en invisible. Si l'estat del món esdevé advers a l'interès (disminueix l'oxigen a l'aire, o minva la capacitat de respirar del cos, etc.), la pressió sorgirà, i amb més intensitat com més adversitat.

Una situació lingüística donada forma part d'un estat del món. I també en forma part una certa manera de percebre aquesta situació. Per aproximar-se a aquesta complexitat, el model de Terborg i García Landa proposa, al costat de la idea d'interès com a font de pressió, el concepte de «facilitat compartida». La idea és que una comunicació exitosa, que seria una acció que satisfà un interès, no genera pressions. En canvi, una comunicació fallida, sí. En una situació de contacte de llengües, la tria d'una o altra té a veure també amb el fracàs comunicatiu. El model entén que hi ha dos nivells de fracàs: quan el missatge és en algun grau intel·ligible, i quan és comprensible però no acceptat. En el primer cas, el fracàs es relaciona amb la competència, i en el segon amb allò que creiem sobre les llengües, és a dir amb les representacions i les ideologies, i per tant amb les relacions de poder. La facilitat compartida seria el comú denominador de facilitat en una determinada interacció, l'opció que demana menys esforços per a dur a terme un acte de parla en un context determinat i sobre una qüestió determinada. De fet, la facilitat compartida és una part de l'estat del món, i com a tal contribueix a generar pressions (com la disminució d'oxigen respecte de la respiració), tant en el nivell d'intel·ligibilitat com en el d'adequació, juntament amb l'interès. I al seu torn cada acció, induïda per les pressions (una tria de llengua en una determinada interacció, per exemple) modifica la facilitat compartida (augmenta la competència, transmet ideologia lingüística, etc.).

Per tal d'aplicar el model a la situació lingüística d'una comunitat, els autors creen una tipologia de les pressions. En aquest cas, escullen cinc tipus de pressió: la màxima facilitat compartida (que inclou, com hem vist, la capacitat

d'usar una varietat i també la idea de quina és la tria adequada en una situació concreta); les necessitats (pressions relacionades amb avantatges com ara millorar l'estatus econòmic, trobar feina, captar recursos, etc.); les ideologies (visions generals del món i en particular de les qüestions relacionades amb les llengües); els valors (aspectes més relacionats amb la moral, conviccions sobre què està bé i què no), i les creences (idees relacionades amb com pensem que són les coses). Aquesta proposta de classificació de pressions queda, tanmateix, com a marc teòric, però en els estudis concrets que es presenten es manifesta la voluntat de centrar-se bàsicament en la primera de les pressions esmentades, la facilitat compartida, que es considera una de les més importants en la preservació o en el «desplaçament» (terme que els autors usen en lloc del més habitual «substitució») d'una varietat lingüística.

Una altra classificació que estableix el llibre, pel que fa a les comunitats estudiades, i que té molt a veure amb l'«estat del món», és el context geogràfic. Se'n donen tres: el suburbà (proximitat a una gran població), rural de fàcil accés i rural de difícil accés. Un altre factor que es té en compte és l'edat. La idea és projectar les diferències observades en diferents grups d'edat a un eix diacrònic, de manera que se suposa que es pot predir una tendència futura. Com dèiem, els diferents capítols estudien vuit comunitats. Dues són de llengua mixe, dues més d'otomí, una és purépetxa, una totonaca, una altra nahua i la darrera matlazinca.

Es poden observar diferències considerables en la vitalitat i en la facilitat compartida entre les comunitats estudiades. Per exemple, a la comunitat de San Juan Bosco Chuxnaban gairebé tota la població és competent en mixe, i en canvi no tota ho és en castellà. A més, el mixe es veu la tria adequada en àmbits com ara la família o l'assemblea comunitària, que és l'òrgan de govern principal. Ara bé, hi ha pressions a favor del castellà de part d'àmbits com l'escola o l'església, on s'usa la llengua com a signe de poder. L'estat del món presenta altres pressions a favor del castellà: la necessitat de migrar per guanyar-se la vida o la creixent interacció amb població que no té competència en mixe, fruit de necessitats econòmiques (factors que tenen a veure amb el nivell de competència de la facilitat compartida), i també el pes de l'estigmatització de les cultures indígenes fora i dins de la comunitat (factor relacionat amb el nivell de les representacions). Tot plegat fa concloure que el mixe aquí tindria bones possibilitats d'evitar el desplaçament, perquè en un balanç global la màxima facilitat compartida encara va a favor d'aquesta llengua. Tanmateix, caldria, segons els autors, actuar en el camp de les representacions i les ideo-

logies. No gaire diferent és la situació a San Lucas Camotlán, també de llengua mixe, on tornem a veure que els àmbits que generen més pressió a favor del castellà són els institucionals, i on s'observen curioses representacions lingüístiques. Finalment, però, el més preocupant és la davallada de la competència per grups d'edat: com més joves, menys competents en mixe i més en castellà.

En el camp de les representacions és on es mostra fort el purépetxa de Santa Fe de la Laguna. Aquí no s'observa, per exemple, un fenomen prou conegut dels estudiosos de llengües amenaçades: l'ocultació de la competència (que sí que es pot observar, per exemple, en les comunitats otomís també estudiades en el llibre). Ben al contrari, es considera del tot inadequat, per exemple, que una autoritat no utilitzi el purépetxa, i es transmet aquesta llengua com a inicial en la majoria de casos.

Tanmateix, el cas del purépetxa és rar. En general, la resta de comunitats estudiades coincideixen en més o menys grau en una crisi de la transmissió: s'observa sempre un descens de la competència en els grups d'edat més joves, i l'ús del castellà és molt més accentuat quan s'interacciona amb nens. La tendència, doncs, al desplaçament (o a la substitució, com diríem aquí) sembla clara, i curiosament no és gens proporcional al nombre de parlants que té una llengua. Tot i ser el nahua la llengua més parlada de Mèxic després del castellà, la comunitat nahua estudiada presenta símptomes més alarmants que la comunitat matlazinca, amb menys de mil parlants. Precisament el capítol dedicat a aquesta comunitat presenta algunes dades extremament interessants. S'hi pot observar un fenomen que es podria interpretar com una forma de purisme i que perjudica la transmissió generacional: «los más jóvenes no se perciben a sí mismos como buenos hablantes mientras que los grupos mayores sí lo hacen» (p. 249). Encara més, «en todos los grupos existen personas que se evaluaron como hablantes regulares o malos hablantes, a pesar de que conocen la lengua» (p. 249). Al mateix temps, però, es constata que «históricamente, se ha podido ver en los documentos existentes que la lengua ha permanecido con pocos hablantes [...] al menos desde los años cincuenta» (p. 255), fet que podria posar en qüestió la projecció automàtica de l'anàlisi per grups d'edat com a predictor de l'evolució de la llengua. És possible que determinades tries lingüístiques es modifiquin amb l'edat i acabin compensant parcialment l'aparent tendència a la substitució?

El darrer capítol del llibre torna al camp més teòric i revisa el pes de la màxima facilitat compartida com a pressió per a la preservació o el desplaçament

d'una llengua. Aquí es proposa una mesura numèrica d'aquest factor, basada en la proporció de parlants competents i potser discutible però amb una virtut innegable: la possibilitat d'obtenir un valor de comparació absolut (una xifra entre 0 i 1) que suposadament mesura el grau de pressió que exerceix la màxima facilitat compartida a favor d'una determinada varietat.

En conjunt, es tracta d'un valuós estudi amb força informació sobre la situació d'algunes de les llengües històriques que es parlen a Mèxic, així com amb interessants suggeriments per entendre les tendències i les dinàmiques de les comunitats que les usen. Una a vegades innecessària proliferació de gràfics no impedeix en absolut fer-se una idea prou clara de la complexitat de factors que interactuen en aquests entorns, així com entreveure certes constants enmig de la diversitat de situacions. El model teòric proposat potser no resol totes les qüestions que planteja l'enorme complexitat d'un fenomen com els processos de contacte de llengües i de substitució lingüística, però crec que constitueix una bona aportació i contribueix a orientar-s'hi. El grup de recercadors, d'altra banda, promet futurs treballs en la mateixa direcció, que sens dubte perme-
tran anar depurant i afinant la metodologia i l'aparell conceptual.